

ՄԱՍԻՔ

(Տես յ'էջ 345)

ԲՈՒՌՅԱՆՔ ԵՒ ԿՆՆԱՆԻՔ. — Թէպէտ և Մասեաց վրայ ջուրը առատ չէ, բայց այնու հանդերձ միջին գօտեաց վրայ արօտները գեղեցիկ են և դալար, վասն զի մշտնջենաւոր ձեան սահմանին մօտ են, որ ամառան սաստիկ տաքութիւնը կը մեղմայընէ. բաց ասկէ առատ ցօղ կ'իջնէ և անձրև: Միջին գօտին կը համարուի 5000 ոտք բարձրութենէն մինչև 944, 500'. ասկէ վեր հիւսիս — արևելան լանջակողմերն՝ կաւուտ և աւազուտ են, և յառաջ կը բերեն վայրենի և անմշակ երկրի բոյսերը, steppe, կարճահասակ և փշոտ, քիչ տերևներով և շատ ճիւղերով թփեր, սակաւ մ'ալ խոտեղէն ծաղկաբեր բոյսեր և սէզ, յորս նշանաւոր է Սէզն որդնաբեր, *Dactylis littoralis*, այսինքն սնուցիչ Որդան կարմրոյ: Վերոյգրեալ 44,500 ոտից գծէն մինչև մշտնջենաւոր ձեան սահմանը եղած բարձրագոյն գօտւոյն վրայ շատ քիչ բուսեղէն յառաջ կու գայ, այն ալ մամռաձև գետնի վրայ ինկած, գետինն ալ բոլորովին քարեղէն է: Իսկ միջին մասին կամ գօտւոյն վրայ՝ կան փրդաց ընդարձակ արօտներն, որոնք տեղ տեղ ցորեն և գարի ալ կը ցանեն, և հոն իրենց բնակութիւնը հաստատած են. բայց երբոր ձմեռային ցուրտը կը սաստկանայ՝ վար կ'իջնեն ի ձմեռանոցս, և Հայոց գիւղերուն մէջ կը ցրուին: Փրդաց գլխաւոր արօտներն են երկու Մասեաց և Քիփկէօլ հովտին մէջտեղ գտնուած մեծ տափարակ գետինն վրայ, ուր 44,000' բարձրութեան վրայ գեղեցիկ մարգագետիններ կան ոռոգեալք սառերուն հալմամբ ձեւացած լճակէն կամ ջրչեղէն. կան նաև ապաստանարանք և պահուր տեղու տեղեր, մեծամեծ քարեր որք զլորած են չորս կողմը եղած հրաբուխներէն. որով այս տեղը գիւրագոյն կայան և ճամբայ կը համարուի ի Մասիս ելլելու համար: Թփատեսակ ծառեր 5000 կամ 5500 ոտք բարձրութեան վրայ հազիւ կը գտնուին. և միայն փոքր Մասեաց կողերուն վրայ թխտենեաց անտառիկ մի կայ, գրեթէ 7800' բարձրութեան վրայ: Աւագ Մասեաց վրայ ալ նոյն բարձրութեամբ, հիւսիս — արևմտեան կողմը այս ծառերէն սակաւ կը գտնուի: Ձրէշֆիլտ, որ գարնան ատեն Մասեաց վրայ ելաւ, կ'ըսէ թէ 7—9000' բարձրութեան միջոյցին մէջ ըստ բաւականի առատ են ալպեան բոյսերն. և յիրաւի կարծեմ թէ ալպեան բոյսերն և ծաղիկները շատ սակաւ պիտի չըլլան, վասն զի յարմար եղանակի մէջ աղէկ կերպով քննուած չեն, այլ վեր ի վերոյ տեսութեամբ՝ կ'ըսուի թէ նման են ուրիշ լեռանց բուսոյ. ծաղկանց. Տերեփուկ, կանթեղ

նիճ, կորնգան, Քարհերձուկ, *Saxifraga*, կոտեմ. տեսակ մը կո-
րնգան, *Cerastium* ալ գտնուեցաւ, մշտնջենաւոր ձեանց սահմա-
նին մօտ 13,000' էն աւելի բարձրութեան վրայ, ուր քարաքոս կ'մա-
մուռներ կան: Դուռնըֆոր որ ի 10—11 Օգոստոսի յամի 1701 Մա-
սեաց վրայ ելաւ, թէպէտ և ոչ ի բարձրագոյն սահմանս, բոյսերը
քննելու համար, աւազուտ տեղոյ վրայ միայն Գիհի և Փշոշտ
խաղերան գտաւ, *Astragalus massiliensis*, *Epine de bouc*. Ակո-
ռիէն դէպ 'ի վեր Ս. Յակովբայ վանքը և աղբիւրը երթալով՝ հասա-
րակ և ծանօթ բուսոց յիշատակութիւն կ'ընէ. Սերկէշիճ, *Cotonas-
ter բոլորատերեւ, Լոշաղեղ կապոյտ, Conyza acris caerulea*. C. B.
Բզնախարիւր պտղաբեր նեղատերեւ, *Hieracium fructicosum angus-
tifolium*, Յակոբաշէ, Ալքադիկ, *Euphrasia*, Թանթռնիկ, *Telephium*,
և այլն. ուրիշ երկու ծաղիկներ ալ կը յիշէ նոր տեսակ համարե-
լով, զորս կ'անուանէ Համասպրաւ—արեւելեան, *Lychnis orientalis*,
եղնալեզու տերեւով. Մարեմծաղիկ յարեւելեան քարածերայի, *Geum o-
rientale*, հասարակ ծնծղածաղիկ, *Cymbalaria*, տերեւոց նման տերեւք.
այս երկու ծաղկանց ստորագրութեամբ միանգամայն պատկերներն
ալ կը գնէ. և ուրախութեամբ մը կը յիշէ բարձրագոյն դրից վրայ
անակնկալ կերպով գտած Վահշիճակ, *Veronica*, ծաղկին տեսակը,
Թանթռնեկի տերեւներով, զոր Բառուզ ալ գտաւ աւելի բարձրագոյն
դրից վրայ, 10—12,000 ոտից մէջ. Յամի 1834 Ապրիլի սկիզբները
Տիւպուա ալ նոյն սահմաններու վրայ տեսակ մը Գրքում գտաւ, *Me-
rendera Caucasica*, որ դեռ նոր ծաղկած էր ձիւնէն նոր ազատած
գետնի վրայ: Վանէէր ևս յամի 1843—1844 գտաւ նոր տեսակ մը
Զտաքլքի, *Alchemilla*, խստոր կոճատերեւ, և բնիկ Արարատեան
Ճարտարոշ, *Petrocalis Araratica*. Երան աւազուտ կողմանց վրայ
գտաւ, Հիրիկ իրերական, որոյ համար կ'ըսէ թէ Լեւկածաղկէն
ետքը՝ Հայոց լեռանց ծաղկանց՝ նոյն իսկ Հիրիկ ծաղկանց կամ վայ-
րի շուշանաց ամէն տեսակէն աւելի գեղեցկագոյնն է. գտաւ նոյնպէս
տեսակ տեսակ ճերմակ հովանեկաձև ծաղիկներ և գեղնագոյն և ա-
ռահաղիկ, *Ranunculus*. Բառուզ հոկտեմբեր ամսոյն սկիզբները 12—
13,000 ոտը բարձրութեան մէջ գտաւ կորնգան, *Cerastium*, Քար-
հերձուկ մէկահոտ, *Saxifraga muscoides*, չղոտ և պզտիկ տերեւներով,
և քարանց ճեղքուածներուն մէջ չքնաղատես Աստղիկ լեռնային
Aster alpinus, Աստղիկ գեղաղէշ, *Aster pulchellus*, տեսակ մը կո-
տեմ, *Draba incompta*, * Աշագոշ կոր, *Arenaria recurva*, * Զանգակ
ճաղիկ, քարհերձուկ, *Campanula saxifraga*, Ակրկարնա կովկասեան
Pyrethrum Caucasicum, Քոշամօրոշք գաճաճ, *Tragopogon pusillum*,
խաղիքան կակուղ, *Astragalus mollis*, * Հգորոշ, *Potentilla*.— 12—
13,000' ոտը բարձրութեան միջոցը վերիններուն հետ մէկտեղ Ան-
թեմ, *Anthemis rigescens*, Սիւնձ, *Scorzonera coronopifolia*, Ծահո.

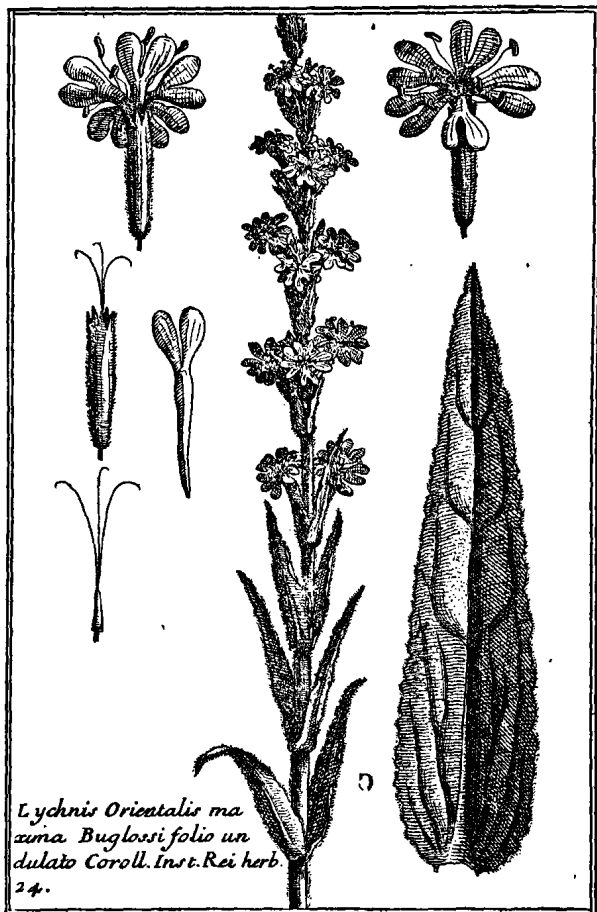
գրամ առապարի, *Diantus petraeus*, Քաղցր կորնգան, *Hedysarum caucasicum*, Առնոյտ, *Trifolium tricocephalum*. մեծ կապոյտ ծաղիկներով, վայրի կակաչ, *Pulsatilla albana* B. Տերեփոնկ գեղաղի, *Centaurea pulcherrima*, Տերեփոնկ դեղնաապիտակ, *Centaurea Ochroleuca*.— Թփոց տեսակէն 7—800' բարձրութեան վրայ գտաւ Գիւնի, զոր Դուռնըֆոր ալ կը հաստատէ, և Աերկեղիձ միաճաղիկ *Cotonaster uniflora*.

Աղցային գրոց մէջէն քանի մը բժշկարանք կը յիշեն Արեւան խոտ, Գան օրոշ ըստ տաճկաց, և Ըյսմիմ պէլաքի ըստ Արաբաց, *Sanguinaria*, և կ'ըսեն թէ կը գտնուի «ի Մասիսու տակն մերձ ի գիւղն Ակոտի»: Նաև կը կոչուի «Ոսկի խոտ» որոյ նշանն այս է. չորս տերև ունի, և լինի սփռեալ ի վերայ գետնոյն. և տերևի երկայնութիւնն երկու թիւ է, և ի մէջն՝ գէտ ճոտան, նման ինկողկուզակի, *Polium montanum*, և ի վերայ տերևոյն՝ ծայրերն մանտր փուշեր ունի, և կենայ ի մէջն կոկ վարոյ մի՝ զերթ գտաճկինակ, և նորա ծայրերն կայ հինգ ծաղիկ, և ծաղկի դոյնն մէկն գեղին կարմիր, մէկն ծեռ. և թէ կտրես զայդ խոտդ՝ նա ելանէ կարմիր արիւն, և ուր հասանի այն արիւնն՝ կեղերի կաշին. երբ կտրես՝ պատրաստ կաց որ արիւնն քեզ չհասնի. առ զիր տերևն, չորցուր, և մանր սղկէ՝ և ձգէ ի վերայ արճըճի, լինի ոսկի կարմիր, և այլն: Եւ յորժամ որ կամենաս որ առնուա զայդ խոտդ, զու գիր տուի մի որ մոմած լինի, որ կարես առնուլ: Ուրիշ բժշկարան մ'ալ կ'ըսէ թէ այս բոյսը կը գրտնուի Գեղամայ ծովուն արևելեան կողմը, և Կեղուայ լեռանց վրայ:

Թուի թէ Մասիս լեռը շնչաւոր արարածոց շատ բնակութիւն տըւած չէ, թէպէտ և իրմէ ի՛րած են ամէն տեսակ կենդանիք՝ Նոյեան տապանին բացուելովն. — գետնոց և ճճեաց մէջ՝ կարիճք և մողիղք լեռն ստորոտը յոյժ շատ են, բայց վերին կողմերը գեռ. ևս միշտ չտեսնուեցաւ. իսկ վակնէր ստորին և աւազուտ մասանց վրայ տեսակ տեսակ միջատներ գտաւ, և ինչպէս ինքն ալ կ'ըսէ, շատ ուրախացաւ գիւտին վրայ. գտածներէն շատերը՝ ծովու և գետոց աւազուտ սահմանաց սեպհական բաներ են. վակնէր շատ անգամ կը յիշէ Սև — իրան, *Melasome*, մանաւանդ Յոյր կոչուած տեսակէն. կը յիշէ ևս *Tentyria*, *Blaps* և *Crodius* կոչուածները. տեսակ տեսակ միջին և հարաւային Եւրոպիոյ թիթեռները, հասարակ թիթեռն կաշիւն *Pepilio Cardui*, և Մաքաոն, *Pop. Machaon* կոչուածը, Բայ ի Ագուււն, Անդղէն, Արծուէ և տեսակ տեսակ Բազէներէ ուրիշ մեծ կամ փոքր հաւեր չտեսնուեցան: Բայց Գինոյ գետոյն ստորին կողմերը շատ առատ են ջրահալք, ճալք, Հողամաղք, Արագիլք, Կարապ վայրի, փոր, Բադ, Զրիւռ Աքլոր սևաքև, *Himanotopus melanopterus*, Քաշակառ, և այլն:

Զորքոտանեաց ցեղէն ծանօթ են Նապաստակ, մեծեղիւր Առիւնք

Ovis musimon, և վայրի Այֆեմոնք, *Capra aegagrus*. Գաղաններէն,

Հանաւորաւ Մասեաց եզնալեզունան՝ տերեւօր, ըստ Դուռնիքորի
Արշ. Գալլ, Լոռսամն, պզտիկ Աղունեւ, որ 14,000' բարձրութեան

վրայ ձեռնց սահմանին մօտ ալ տեսնուեցաւ, երաւոյ վայրի, երազ
և Յովնազ. ըստ ոմանց ինձ ալ և վագր. Դուռնըփոր իբրև ականա-
տես կը յիշէ վերջինը. բայց արդի քննիչք կը տարակուսին. վասն
զի իրենցմէ ոչ ոք տեսաւ վագր, սակայն գիտնական ճանապարհոր-
դը 'ի սկիզբն ժը դարու այնչափ ստէպ կը խօսի Մասեաց վագրնե-
րուն վրայ, թէ ինչպէս թակարդներով անոնց ձագերը կը բռնեն և
Պարսից Շահին կը տանին՝ որ հաւանականաբար կարծեմ թէ այն
զազաններէն կան Մասեաց վրայ, և եթէ ոչ հիմա՝ բայց Դուռնըփո-
րի ատեն կային։ Նոյնպէս և Մորիէ այս դարու սկիզբները կը հաս-
տատէ թէ ոչ միայն պղտիկ վագրներ կան հօն, այլ և Աշխոճ, և ա-
մենէն աւելի սարսափելի մեծամեծ Օձեր, յորոց այն ժամանակները
վիշապ մի դուրս ելնելով երկու Մասեաց մէջտեղ, կարաւաններուն
անցքը կը վախցընէր։ Հարկ է յիշել հօս մեր նախնեաց աւանդած եր-
կու մեծամեծ որսականները « զկիւնձ և զիշապայրի, զակամբ
Գինայ »։ Մինչև հիմա շատ բազմաթիւ են կինճք Մասեաց ստորոտը
երասխայ շամբին մէջ, բայց իշապայրիք կամ ցիւք հիմա այս կողմե-
րը տեսնուած չեն, թէպէտ և հաւանական է թէ հին ատեն այս չոր-
քոտանիներն կը թափառէին մինչև Գինայ ակունքը, այսինքն Ակու-
ւոյ և թաքեալդուի (Գինոյ բլրոյն) մէջտեղ։

Վսեմական տեսիլ Մասեաց. — Վերջին Նրբահայեաց այցելուն
Մասեաց Պրայս՝ կը համարի թէ Մասեաց միակ գեղեցկութիւնն է
անոր ահեղաքանչ կերպարանը. իբր իսեւ կ'ուզէ թէ ուրիշ ամէն
բանով՝ դրիցը վայելցութեամբ, բուսական և կենդանական արգա-
սեօք և յրովն՝ աղքատ և խեղճ է այս լեռը, և սովորաբար տղեղ և
տձև։ Վերոյիշեալ բուսաբանին փօանկ ճանապարհորդը խստագոյն
կերպով կը գրէ, և երկրիս ամէն կերպարանքներէն աւելի խոշորա-
ձև կ'անուանէ զայն. իսկ խորանդունդ վճին համար ալ կ'ըսէ թէ
քան զայլս ամենեսին ահաւոր է։

Շարունակելի